

ΔΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ - ΚΑΜΗΛΑΚΗ

ΜΕΤΡΗΣΕΙΣ: ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ¹

"Εβαλε τὸν παρανλακιστή, τὸν παραζυγιστή, τὸν παραμυλωνὰ καὶ τὸν κατάλαλο.

"Εβαλε τὴν ἀποστρέφουσα τὰ νήπια καὶ τὴν ἀποκαλόγηρα.

Καὶ στὴν ἄκρη ἀγέλης ἀπόκορυφο, τ' ἀκούμητο σκουλήκι².

Ἡ ἐξέλιξη καὶ ἀνάπτυξη τῶν μετρήσεων καὶ μετρήσεων εἶναι ἀνάλογη μετὰ τὴν πρόοδο καὶ ἐξέλιξη τῶν κοινωνιῶν καὶ τῶν πολιτισμῶν, ποὺ τὰ πρῶτα οὗτοι, ἐπὶ μάλιστα ἡ χρήση μέτρων καὶ σταθμῶν θεωρεῖται γενικῶς κριτήριο ἀνώτερου πολιτισμοῦ καὶ διαφοροποιεῖ τοὺς πρωτογόνους ἀπὸ τοὺς πολιτισμένους λαοὺς. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ διακρίνεται ἀδρομερῶς σὲ δύο περιόδους μετὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά. Ἡ πρώτη καὶ ἐκτενέστερη χρονικὰ περίοδος ἔχει ὡς κύριο χαρακτηριστικὸ τὴ σχετικότητα, ἡ ὁποία ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἀντίληψη ὅτι ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ σῶμα του ἀποτελεῖ «μέτρον παντός». Οἱ προσπάθειες γιὰ ἀντικειμενικότερες καὶ ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα καὶ τίς δυνατότητές του μετρήσεις διαρκοῦν αἰῶνες καὶ ἀποκοτῶν σάρκα καὶ ὀστέα στὸ πλαίσιο τῶν διακηρύξεων τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, ὁπότε ἀρχίζει οὐσιαστικὰ ἡ δευτέρα περίοδος ἐξέλιξης τῶν μετρήσεων, ἡ ὁποία φθάνει μέχρι σήμερα. Τὸ γεγονός, ὅτι οἱ μετρήσεις δὲν ἀφοροῦν μόνο τίς ἐμπορικὲς συναλλαγὰς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ μετὰ τὴν ικανοποίηση τῶν καθημερινῶν ἀναγκῶν ἀνταλλαγῆς ἀγαθῶν ἀγγίζουν θέματα ἀνθρωπίνων σχέσεων καὶ θεσμῶν, ὅπως ἡ ἀδικία καὶ ἡ ἀπόδοση δικαιοσύνης, ἡ τιμωρία τῶν παραβατῶν στὸ πλαίσιο τῆς ἀν-

1. Ἡ μελέτη προεκτείνει καὶ σχολιάζει ἀπόψεις, οἱ ὁποῖες εἶχαν διατυπωθεῖ συνοπτικὰ στὴ διδακτορικὴ μου διατριβὴ μετὰ θέμα «Νεοελληνικὴ Μετρολογία. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν μέτρων καὶ σταθμῶν», Ἀθήνα 1990.

2. Ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ Γιώργου Σεφέρη «Λεπτομέρειες στὴν Κύπρο», Ἡμερολόγιο Καταστροφώματος Γ' (Γιώργου Σεφέρη, Ποιήματα, ἔβδομη ἔκδοση, Ἰκαρος, Ἀθήνα 1967, σ. 239).

θρωπίνης ή τής θείας δικαιοσύνης, οί αντίληψεις τών λαών γιά τή συμβολική σημασία τών μετρήσεων, έχουν συνδεθεί με τήν απόδοση δικαιοσύνης στήν επίγεια αλλά και στήν μετά θάνατον ζωή.

Καί ενώ ή άκριβής μέτρηση άποτελεί σέ κάθε εποχή τό ιδανικό κοινωνικό ζήτούμενο, ό άπόλυτος ύπολογισμός τών παρεχομένων άπό τόν Θεό άγαθών (καρπών, ζώων) αλλά και τών ανθρώπων, θεωρείται κατά τή λαϊκή αντίληψη άμάρτημα, άφου κατά τήν παράδοση τής 'Αγίας Γραφής τίς μετρήσεις επινόησε και έφήρμωσε ό Κάιν, ενώ ό Διάβολος έδωσε στόν Δαβίδ τήν ιδέα νά μετρήσει τόν περιούσιο λαό τού Θεού, τούς Έβραίους. 'Η σημασία, λοιπόν, τού μέτρου και τού δι' αύτού άκριβούς ύπολογισμού ύδήγησε στή δημιουργία μις σειράς σχετικών προκαταλήψεων και δεισιδαιμονικών συνηθειών τού λαού.

Οί παραδοσιακές έπιστήμες άναζητούν στίς μετρήσεις τό άμετάβλητο και σταθερό. Δεδομένου, όμως, ότι δέν ύπάρχει τίποτε άμετάβλητο στή ζωή, ό πολύπειρος παραδοσιακός άνθρωπος είναι έξοικειωμένος με μέτρα άπό φθαρτό ύλικό και κατά προσέγγιση μετρήσεις. "Έθεσε, λοιπόν, ήπειρος έξη άναφέρθηκε, τόν έαυτό του στό κέντρο τού μετρικού συστήματος (έθρονον κέντρον σύστημα μετρήσεων), αξιοποιώντας πρós τó σκοπό αύτό τó σώμα - τήν άνθρωπότητα (πόδι, χέρι, δάκτυλο, πήγης, πιθαμή, άνγκ κ.τ.τ.) τις μέσους και τις άκρές του δυνατότητας (όραση, ακοή, βάρος, βάθυσμα, βολή κ.ά.). Τήν ασφάλεια τών έκαστου προτύπων τών μέτρων έμπιστεύτηκε συνήθως στή θρησκευτική έξουσία (ιερά, άσκή) και στόν κοινωνικό έλεγχο και δευτερευόντως στήν κρατική-κοσμική έξουσία. "Έτσι οί Έβραίοι τή φύλαξη τών προτύπων είχαν άναθέσει στό ναό τού Σολομώντος, οί Ρωμαίοι στό Καπιτώλιο και ό 'Ιουστινιανός στό ναό τής 'Αγίας Σοφίας. Σέ όρισμένες περιπτώσεις τά πρότυπα έπαιρναν τó όνομά τους άπό τó ναό στόν όποίο φυλάσσονταν³. 'Η κατάθεση τών προτύπων τών μέτρων στό ναό, με τήν έπιρροή πού ή θρησκεία άσκούσε στό λαό όλων τών κοινωνικών τάξεων, εξασφάλιζε τουλάχιστον θεωρητικά τήν προστασία τών άσθενεστέρων τάξεων άπό τήν αυθαίρεσία τών ίσχυρών⁴.

Οί προσπάθειες νά ληφθούν μέτρα, τά όποία νά προστατεύουν τούς συναλλασσομένους άπό ένδεχόμενες παραβιάσεις τών σχετικών με τίς μετρήσεις κανόνων, αλλά και οί συχνές άναφορές σέ παραβάσεις φανερώνουν τήν ύπαρξη τού προβήματος σέ όλες τίς όργανωμένες κοινωνίες. Στήν 'Αγία Γραφή άναφέρεται «ζυγοί δόλιοι, βδέλυγμα ένώνιον Κυρίου, στάθμιον δέ δίκαιον δεκτόν αυτώ»⁵, αλλά και «ού ποιήσεις άδικον κρί-

3. Witold Kula, Measures and Men, Princeton, New Jersey 1986, σ. 81.

4. Στήν Πολωνία οί γεωργοί συχνά κατέθεταν τά μέτρα στήν έκκλησία γιά προστασία άπό τήν αυθαίρεσία τών τσιφλικάδων, Kula, Measures, ό.π.

5. Παροιμία, 11, 1. Βλ. και Αϊκ. Πολυμέρου - Καμηλάκη, Νεοελληνική Μετρολογία, ό.π., σ. 114 κ.έξ.

σιν ἐν μέτροις καὶ ἐν σταθμοῖς καὶ ἐν ζυγοῖς. Ζυγὰ δίκαια καὶ μέτρα δίκαια καὶ χοῖ-
 πιξ δίκαιος ἔσται ὑμῖν»⁶. Ἡ μὴ νόθευση τῶν μέτρων καὶ ἡ ἀποφυγὴ τῆς ἀδικίας, ἡ
 ὁποία προκύπτει ὡς συνέπεια τῆς χρήσεως νοθευμένων μέτρων καὶ σταθμῶν, περι-
 λαμβάνεται ὡς ἠθικὴ ἐντολὴ στὴ Βίβλο καὶ ἀπευθύνεται σὲ ὅλους. Ἡ λαϊκὴ παροι-
 μία συμβουλεύει: «Ἀκριβὰ πούλιε, μὰ δίκια ζύγιζε»⁷, ἂν καὶ στὴν ἄλλη ζωὴ σκληρὴ
 τιμωρία περιμένει τόσο τὸν κακοζυγιστὴ ὅσο καὶ τὸν ἀκριβοπωλητὴ, ὅπως ἀναφέρει
 τὸ δημοτικὸ τραγούδι:

Νὰ μὴν ἐβαροζύγιαζες, νὰ μὴν ἀκριβοπούλιες⁸,

ἐνῶ στὰ κάλαντα τοῦ Λαζάρου ἀναφέρεται:

Οἱ κλέφτες καὶ οἱ κόλακες κι οἱ στραβοζυγιστάδες
 στὸν ποταμὸ τὸν πύρινο εἶν' καταφρονιτάδες.
 Πραματευτάδες δόλιοι, τὸ πᾶν εἶν' ἀλήθεια,
 στὸ σκότος μέσα βροῦσκονται καὶ ἀράζουν μὲ τὴν πίσσα⁹

κι ἄλλοι:

Ὅσοι ἐγκοζυγιάζουνε (οἱ ζυγοζυγιστάδες,
 στὴν πίσσα καὶ στὴν κόλαση καὶ μὲ τοὺς λησταδῆς¹⁰.

Ἡ ζυγαριὰ ἀπὸ μόνῃ της: ἴσια εἶναι κι ἴσια δίνει,
 τὴν ἀλήθεια μόνο κρίνει¹¹.

Ὅταν οἱ ἀγορανομικοὶ ἐλεγκχοὶ εἶναι οὐσιαστικοί, οἱ θεσμοὶ διοικητικοῦ ἐλέγ-
 χου ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ προστατεύσουν τοὺς συναλλασσομένους ἀπὸ τὴ νοθεία

6. Λευιτικόν, 19, 36.

7. Μιλτ. Ἀ. Λουλουδοπούλου, Ἀνέκδοτος συλλογὴ ἠθῶν, δημ. τραγουδιῶν (...) τῶν Καρυῶν (ἐπαρχίας Καβαλῆ), ἐν Βάρη 1903, σ. 85.

8. Π. Παπαζαφειροπούλου, Περισυναγωγή γλωσσικῆς ὕλης καὶ ἐθίμων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἐν Πάτραις 1887, σ. 125, 94 καὶ Μ. Ελέκου, Δημῶδες Ἀνθολογία, 1868, ἐν Ἀθήναις, σ. 18-19, ἀρ. 9.

9. Κ. Σιαμπανοπούλου, Οἱ Λαζαρίνες, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 72.

10. Σπουδαστῆριο Λαογραφίας Παν/μίου Ἀθηνῶν, χ/φο 434, σ. 14 (Ἄργος Ἀργολίδος, συλλ. Αἰκ. Καπράνου, 1968).

11. Εὐρ. Π. Μακρῆ, Ζωὴ καὶ παράδοση τῶν Σαρακτσαναίων, Ἰωάννινα 1990, σ. 286.

τῶν μέτρων¹². Οἱ συντεχνίες στὴ Θράκη, γιὰ παράδειγμα, ἐπιβάλλουν ποινὲς «κατὰ τῶν πταιστῶν μαϊστόρων», ὕλικές καὶ ἡθικές, δηλαδή, χρηματικὸ πρόστιμο, ἐκδίωξη ἀπὸ τὴ συντεχνία, ἀπαγόρευση ἐξασκήσεως ἐπαγγέλματος καὶ σπανίως πρόσκαιρη φυλάκιση, ἐξορία ἢ σωματικὴ ποινὴ (ραβδισμός), ὅπως συμβαίνει μὲ «ἄρτο-πώλη, πωλήσαντα ἑλλιποβαρὴ ἄρτον»¹³.

Συχνὰ ἡ ἀδικία προέρχεται ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ κράτους. Τότε οἱ ἀντιδράσεις τῶν ἀδικουμένων ἀποβλέπουν κυρίως στὸν περιορισμὸ τῆς ἀδικίας. Ἡ ἀντίδραση αὕτη, ἡ ὁποία συνδέεται μὲ γενικότερα αἰτήματα γιὰ περιορισμὸ τῆς κοινωνικῆς ἀδικίας, ἐκφράζεται εἴτε ἐναντίον τῶν ὀργάνων τῆς διοικήσεως εἴτε μὲ τὴν ψήφιση ἀποφάσεων τοῦ «κοινοῦ» γιὰ τὴ λήψη μέτρων τιμωρίας («ἐξωτερικῶς καὶ θρησκευτικῶς») ἐναντίον ὧν ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἐπιδίδονται σὲ νόθευση τῶν μέτρων καὶ σταθμῶν. Ἡ ἐκμετάλλευση τῶν πολιτῶν ἀπὸ τὸ κράτος ὑπῆρξε μεγάλο πρόβλημα τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου ἰδιαίτερα σὲ περιόδους δουλείας¹⁴. Ὅπου λειτουργοῦσαν οἱ θεσμοὶ τῆς αὐτοδιοικήσεως, ἐνεργοποιοῦσαν ἀποφάσεις γιὰ ἐκκλησιαστικὴ ἢ «ἐξωτερικὴ» (διοικητικῆς φύσεως) τιμωρία. Ὁ κολασμὸς ἀπέβλεπε στὴν τιμωρία μόνο τοῦ χρήστη νόθων μέτρων καὶ σταθμῶν ἀλλὰ καὶ τοῦ κατασκευαστῆ, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ὑπεύθυνος γιὰ τὴ δολιότητα¹⁵. Στὴν ἀποκρίση τοῦ Γεωργίου Τραπεζούντιου γιὰ παράδειγμα, ἀναφέρεται ὁρμητικῶς «ἐκδιώξαι τοὺς ἐκείνους ἀπὸ τῆς πόλεως καὶ χωρὰς τοὺς εἰς ἄλλουνοῦ χωρὰς διώκειν καὶ ἀποστελεῖν πανέναν πρᾶγμα τοῦ γειτόνου»¹⁶, ἐνῶ ὁ Ἱερόθεος Παροναξίας ἐκδίδει τὸ 1872 ἀποφασιστικὸ γιὰ πράξη κλοπῆς στὸν πύρ-

12. Γ. Λεοντσίνη, Λειτουργία τοῦ συστήματος μετρήσεων, σ. 8.

13. Ἐλένης Βουραζέλη-Μαρινάκου, Αἱ ἐν Θράκῃ συντεχνίαι τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Θεσ/νίκη 1950, σ. 109, ὅπου ἀξιοποιεῖται πληροφορία τὴν ὁποία παρέχει ὁ Castellan (Lettres sur la Grece, part 2, 1811, σ. 220).

14. Ἡ ἐκμετάλλευση, βεβαίως, δὲν ἔχει σχέση μόνο μὲ ξένες κυριαρχίες. Ἔτσι στὰ τοιφλίκια τῆς Θεσσαλίας οἱ κολλήγοι ἦσαν θύματα ἀδικίας ἀπὸ τοὺς μπακάληδες, οἱ ὁποῖοι συνήθως εἶχαν δύο ζυγαριές. Μία γιὰ νὰ πωλοῦν (350 δράμια) καὶ μία γιὰ νὰ ἀγοράζουν (450 δράμια) (Σ. ο. φ. Τριανταφυλλίδου, Οἱ κολλήγοι τῆς Θεσσαλίας, Ἀθήνα 1974², σ. 103). Καὶ οἱ μπακάληδες τοῦ Γαρδικίου Ἀσπροποτάμου Τρικάλων, ποὺ ἀποτελοῦσαν πολυμελὴ ἐπαγγελματικὴ τάξη στὰ ἀστικά κέντρα τῆς Θεσσαλίας, ὅπου ἐργάζονταν, χρησιμοποιοῦσαν ἄλλη ζυγαριὰ γιὰ τὴν ἀγορά, τὴν «ἀγύρω», μὲ ἐπιπλέον δράμια, καὶ ἄλλη γιὰ τὴν πώληση. Πληροφορία ἀπὸ ἐπιτόπια ἐρευνά, Γαρδίκι 1993.

15. Περισσότερα γιὰ τὸ θέμα βλ. Αἰκατ. Πολυμέρου - Καμηλάκη, ὅ.π. σ. 114-116.

16. Χαραλάμπου Κ. Παπαστάθη, Νομοκάνων Γεωργίου Τραπεζούντιου, Ἐπετηρίς τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, τ. 27-28 (1980-81), 1985, σ. 380-381.

γο του Νικολάου Κορονέλλου, στο οποίο αναφέρεται: «Τόσον τούς κλέπτας, ὅσον και τούς ἡξεύροντας, τούς ἔχομεν ἀφωρισμένους, κατηραμένους, ἀσυγχωρήτους καὶ ἀλύτους, μετὰ θάνατον...»¹⁷.

Ἡ ἀνάπτυξη τῶν λειτουργιῶν τοῦ Κράτους ὁδήγησε σταδιακὰ στὴν εἰσαγωγὴ μετρικοῦ συστήματος μετὰ τὴν ἐγγύηση τῆς πολιτείας. Ἔτσι τὰ πρότυπα τῶν μέτρων φυλάσσονταν σὲ Κρατικὲς Ὑπηρεσίες. Στὸ φρούριο τοῦ Ἀγίου Πέτρου καὶ Παύλου διατηροῦσε, γιὰ παράδειγμα, ἡ Τσαρική Ρωσία τὰ πρότυπα τῶν μέτρων. Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐπέβαλε ἐνιαῖο μετρικὸ σύστημα, τὰ πρότυπα τοῦ ὁποῖου φυλάσσονταν στὸ μέγαρο τῶν Σεβρῶν. Τὸ πρότυπο μέτρο τῶν Σεβρῶν ἔγινε, ὡς γνωστόν, τὸ πρότυπο μέτρο γιὰ τὸ παγκόσμιον σύστημα τῶν μετρήσεων¹⁸.

Σὲ ἀγροτικὲς κοινωνίες μετὰ βασικὴ μονάδα προσδιορισμοῦ τῆς αὐτάρκειας τὴν ἀνάγκη ἐπιβίωσης τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας, οἱ μετρήσεις περιβάλλονται ἀπὸ μία σειρά προκαταλήψεων, ποὺ ἀπηχοῦν πρωτόγονες δοξασίες καὶ συμβολισμούς. Ἡ ἀπὴχηση τῆς Γραφῆς, ποὺ ἤδη ἀναφέρθηκε, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία τὶς μετρήσεις ἐπινόησε ὁ Κάιν, εἰσάγοντας μετὰ τὸν τρόπο αὐτὸς τὰ πρῶτα σπέρματα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ καὶ τῆς ἀδικίας¹⁹, ὁδήγησε στὴν ἀνέλιξη τῆς μετρήσεως τῆς παραγωγῆς ἀποτελεῖ ἁμάρτημα. Ἡ κατανάλωση μακίστη μετρημένη καρπῶν πιστεύεται ὅτι προκαλεῖ ἀσθένειες, ὅπως βρογχίτις κτλ. Ἔτσι μετὰ τὸν ἀλλοτισμὸς οὐρανὸς ὑπαλοφίζεται μετὰ τὸ μάτι, μετὰ τὸ φυτὰρι ἢ τὸ δικράνι κατὰ προσέκρυσσιν. Ὁ δεκατιστὴς τὸν μετράει μετὰ εἰδικὸ σκεῦος-μέτρο. Ἡ λαϊκὴ ἀποψη ὅτι τὸ μέτρομα «φέρει γρουσουζιά» μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ φῶν τὸ γέννημα τὰ μαμουδία²⁰ (= ψωφία) ἢ ὅτι ἡ ἐπόμενη σοδεὶα θὰ εἶναι μικρότερη, εἶναι εὐρέως διαδεδομένη. Ὁ ἰδιοκτήτης κοπαδιοῦ ἀποφεύγει, ἐπίσης, νὰ ἀνακοινώσῃ τὸν ἀκριβὲς ἀριθμὸ τῶν αἰγοπροβάτων του, ἐπεὶ φοβᾶται μήπως «ματιαστοῦνε καὶ ἀρρωστήσουν»²¹. Ἀπὸ τὰ μετρημένα τρώει ὁ λύκος²². Ἀνάλογες ἀντιλήψεις εἶναι γνωστὲς καὶ στὸν ὑπόλοιπο εὐρωπαϊκὸ χῶρον²³. Ἀκόμη καὶ οἱ ἀναλογίαι γιὰ τὴν παρασκευὴ ἐνὸς φαρμάκου (Πολωνία, β' μισὸ τοῦ 19ου αἰώ-

17. Βασιλ. Σφουρόερα, Κυκλαδικὰ ἔγγραφα ἐξ ἰδιωτικῶν συλλογῶν, Ἐπιτηρίδες Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, τ. 5 (1965-66), σ. 653.

18. Στὴν Ἑλλάδα τὸ διεθνὲς μετρικὸ σύστημα καθιερώθηκε τὸ 1959. Βλ. Αἰκ. Πολυμέρου - Κ. Μηλάκη, Νεοελληνικὴ Μετρολογία, σ. 98-100.

19. Kul'a, Measures, ὁ.π., σ. 13.

20. ΚΑ, ἀρ. 4283, σ. 150.

21. ΚΑ, ἀρ. 2293, σ. 74.

22. ΚΑ, ἀρ. 4172, σ. 324. Πανταζή Κοντομίχη, Τὸ νοικοκυρὸ τοῦ χωριάτικου σπιτιοῦ στὴ Λευκάδα, Ἀθήνα, 1985, σ. 199: «Ὁ λύκος ἀπ' τῆς μετρητοῦρας τρώει».

23. Kul'a, Measures, ὁ.π., σ. 13-14.

Εικ. 1 'Εθνικὸ ζύγισμα στὴ γέμιση τοῦ φεγγαριοῦ
(Πύργοι Δράμας 1964, φωτ. Γ. Ν. Λικατερινίδη).

να) προσδιορίζονταν με τὸ μάτι καὶ ὄχι με τὸ ζύγι, ἐπεὶ ἐπικρατοῦσε ἡ ἀποψη ὅτι τὸ φάρμακο ἔχει εὐνοϊκὴ ἐπίδραση στὸν ἄρρωστο, μόνον ὅταν δίνεται χωρὶς μέτρημα καὶ με ἀγνὴ διάθεση²⁴.

Τὸ ζύγισμα ἀνθρώπινου σώματος, γιὰ τὴν ἀκριβὴ προσδιορισμὸ τοῦ βάρους του, συνηθίζεται νὰ γίνεται σὲ ὀρισμένες μόνον περιστάσεις καὶ προσλαμβάνει συμβολικὸ χαρακτήρα. Γιὰ παράδειγμα, στὴν περιοχὴ τῆς Δράμας, «ὅταν γεμίζῃ τὸ φεγγάρι, τότε ζυγίζονται γιὰ νὰ γεμίσουν ὀκάδες»²⁵ (Εἰκ. 1), ἐνῶ στὸ Μονοδένδρι τοῦ Ζαγοριοῦ τὸ ζύγισμα τῶν ἀνθρώπων γίνεται τὴν Πρωτομαγιά «γιὰ νὰ ἰδοῦν πῶς θὰ πᾶν τὴ χρονιά πού ἔρχεται, γιὰ νὰ μὴν ἀχαμνήνουν (= ἀδυνατίσουν)»²⁶. Τὸ ζύγισμα τὴν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς ἀγίου, ὅπως τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἀποκτᾷ ιδιαίτερη σημασία. Στὴ Θράκη «ζυγίζονταν τ' Ἀη-Γιωργιοῦ. Τό 'χαν σὲ καλόν»²⁷. Ζυγίζονταν ὅλοι τὴν ἡμέρα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου γιὰ νὰ δοῦν ἂν πῆραν ἢ ἔχασαν βάρος τὴ χρονιά πού πέρασε καὶ νὰ μαντέψουν πῶς θὰ πάει ἡ υἰεία τους τὴ χρονιά πού ἔρχεται. Στὴν περιοχὴ τῆς Σιντικῆς Σερρών τὴν ἴδια ἡμέρα σὲ σπίτια πού γιορτάζουν «συνηθίζουν νὰ ζυγίζουν τοὺς ἐπισκέπτες με καντάρι γιὰ τὸ καλὸ τοῦ χρόνου»²⁸. Στὴν περιοχὴ τῆς Καστοριάς «στήνουν τὴ ζυγαριὰ στολισμένη με πράσινα κλαδιά καὶ ζυγίζονται ὅλα τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας»²⁹. Τὸ ἔθιμο ἐπιχωρίαζε καὶ στὴ Θεσσαλία³⁰ τῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι καὶ τὴν Πελοπόννησο. Ὁ Δῆμος Καμπούρογλου ἀναφέρει στίχους, πού τοῖς ἀνέδρασαν οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ τὴν ἡμέρα τοῦ Πάσχα (ὅτε ἐζυγίζοντο)³¹. Στὸ πανηγύρι τῆς Πρου-

24. Kuka, Measures, 5.π., σ. 13.

25. ΚΑ, ἀρ. 2896, σ. 28. Βλ. καὶ Γ. Ν. Αἰκ. ἀ. τερινίδη, Γιορτὲς καὶ Δρώμενα στὸ Νομὸ Δράμας. Δράμα 1997, σ. 63.

26. Αἰκ. Πολυμέρου - Καμηλάκη, Νεοελληνικὴ Μετρολογία, 5.π., σ. 118.

27. Γ. Α. Μέγα, Ζητήματα Ἑλληνικῆς Λαογραφίας (στὸ ἐξῆς: ΖΕΛ), τεύχ. 3, σ. 54 καὶ ΚΑ, ἀρ. 176, σ. 82.

28. ΚΑ, ἀρ. 2054, σ. 7. Στὴ Χαλκιδικὴ τὸ ζύγισμα γίνεται τὴν ἡμέρα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Στὴν Ἀρναία τὸ ζύγισμα γίνεται με καντάρι στὸ χωρὶ τοῦ ἀρχοντικοῦ. (Μικρὲς Εἰδήσεις, περ. «Ἀρναία», ἔτ. ΣΤ' (1993), τεύχ. 19, σ. 8 καὶ Μελετώντας τὴν παράδοση, περ. Γυμνασίου Κασσάνδρας Χαλκιδικῆς, τεύχ. 1 (1986), σ. 70).

29. ΚΑ, ἀρ. 1103, σ. 39 (Καστανόφυτο) καὶ ΚΑ, ἀρ. 1100 Δ', σ. 19 («Ἄργος Ὁρεστικό»). Στὴ Νάουσα καὶ στὸ Πολύφυτο Κοζάνης ζυγίζονταν ἐπίσης τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν πλατεία καὶ συνέκριναν τὸ βάρος τους με ἐκεῖνο τῆς περασμένης χρονιάς. (Μάρκου Μαρκοπούλου, Τὸ Πολύφυτο Κοζάνης, Θεσ/νίκη 1991, σ. 63 καὶ Ν. Σπάρτη, Πασκαλιά ἄλλοτε καὶ τώρα, περ. Νίκουστα, ἔτ. Δ' (1980), τεύχ. 10, σ. 28).

30. Ἱστορικὸ Λεξικό, ἀρ. 1034, σ. 191 («Ἀμπελος Σοφάδων Καρδίτσας, Συλλ. Ἀναστ. Κατσίχη, 1973).

31. Δ. η. μ. Γ. ρ. Καμπούρογλου, Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, τ. 3, ἐν Ἀθῆναις 1892, σ. 245: «Ἵππος καὶ φαγὶ καὶ καλὴ ἀναπαὴ καὶ κακὸ σου θέλω γῶ;

καὶ τῆς τύχης τὰ γραμμένα τί τὸν μέλλον τὸν καθένας».

Τοῦτον τὸν στίχον ἔλεγον κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα, ὅτε ἐζυγίζοντο».

σιώτισσας, στην Εύρυτανία, πήγαιναν «ένας νά εξομολογηθῇ, ἄλλος ν' ἀνάψει τὴ λαμπάδα του, ἄλλος νά ζυγιάσει τὸ παιδί, νά γυρίσει τὸ βάρος του σὲ λάδι κι ἀντίς γι' αὐτὸ νά δώσει ὅσα κάνει λεφτὰ στὴν Παναγιά»³². Συμβολικὴ ζύγιση τῶν ἑορταστικῶν καὶ ἰδιαίτερα τῶν παιδιῶν γινόταν καὶ στὸν Ἀπάνω Τυρὸ Κυνουρίας. «Στὴν Ἀπάνου γειτονιά γιορτάζει ἡ Παναγία τὸ Δεκαπενταύγουστο. Ἐκεῖ τὰ παλιὰ χρόνια εἶχαν ἓνα καντάρι καὶ τὸ ἔδεναν σὲ μιὰν ἐλιά καὶ πήγαιναν οἱ πατεράδες τὰ μικρὰ παιδιὰ, ἀκουμπούσαν ἐκεῖνα τὸ χέρι τους στὸ καντάρι καὶ φώναζε κάποιος: «Χίλιες ὁκάδες! — Δυὸ χιλιάδες ὁκάδες!». Τάχα ὅτι ζυγίστηκε τὸ παιδί καὶ βρέθηκε ὄχι ἀστενιάρικο, ἀλλὰ θεόβαρο καὶ σκαστὸ ἀπὸ υἱεῖα. Πλήρωνε ἔπειτα ὁ πατέρας μιὰ δραχμὴ στὴν Παναγία. Αὐτὸ γινότανε γιὰ τὴν υἱεῖά. Τὸ ἔχανε ἔθιμο ἐκείνη τὴ μέρα»³³. Σὲ δίστιχο ἀπὸ τὴν Ἀρκαδία ἡ εἰκόνα τοῦ ζυγοῦ τῆς Δικαιοσύνης εἶναι προφανής:

Ἀνάμεσα στὸν οὐρανὸ κρέμεται νὰ σατέρι
κι ἐκεῖ θὰ πᾶ νὰ ζυγιαστῶνται νὰ σὲ κάνω ταίρι³⁴.

Ἡ μέτρηση τοῦ μήκους (ὑψους) τοῦ ἀνθρώπου σώματος ἢ μελῶν του ἔχει σχεδὸν πάντοτε συμβολικὴ ἢ μαγικὴ σημασία. Μιὰ κλωστή ἢ μιὰ ταϊνία πού ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν περιμέτρου τοῦ κεφαλίου ἐνός συγκεκριμένου ἀτόμου, μπορεί νὰ ἐκτατα τεθεῖ στὸ εἰκόνημα ἀγίου γιὰ θεραπευτικὸς λόγους (πονοκέφαλος κ.ἄ.), ἐφ' ὅσον πιστεύεται ὅτι ἀντιπροσωπεύει τὸν αὐτὸν³⁵. Ἡ διαφορά τοῦ μέτρου τοῦ βραχίονα ἢ τῆς γροθιάς, πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἀπαγγελία ἐκωδῆς γιὰ τὸν «ἀβασκαμόν», ἀποδεικνύει ὅτι κάποιος εἶναι ἢ ὄχι ματιασμένος³⁶. Τὸ ὕψος ἀνθρώπου δὲν μετράται σχεδὸν ποτὲ ἀπ' εὐθείας μὲ τὴν τοποθέτηση μετρικοῦ ὄργανου ἐπάνω στὸ σῶμα του, ἀλλὰ μὲ τὸ ἀντίστοιχό του ὕψος πάνω σὲ τοῖχο, δένδρο κ.ἄ. Τὸ ἀντίθετο θεωρεῖται «γρουσουζιά. Μόνο τοὺς πεθαμένους μετρᾶνε»³⁷ μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο.

Στὴ Σκύρο, τὴ Ζάκυνθο, τὴ Θράκη κ.ἄ., ὅταν κάποιος πεθαίνει, «παίρνουν μὲ μιὰ κλωστή ἢ μ' ἓνα σπάγγο τὸ μέτρο τοῦ πεθαμένου, ὅσο εἶναι τὸ μάκρος του. Αὐτὸ τὸ χώνουν μέσα σὲ μιὰ τρύπα τοῦ τοίχου πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ, γιὰ ν' ἀ-

32. Δ η μ. Λ ο υ κ ο π ο ὄ λ ο υ, Στ' Ἀγραφα. "Ἐνα ταξίδι, Ἐν Ἀθήναις 1929, σ. 51.

33. Κ ω ν. Ρ ω μ α ῖ ο υ, "Ἐκθεσις λαογραφικῆς ἐρεῦνης εἰς τὴν περιοχὴν Τυροῦ Κυνουρίας (28 Ἰουλ. - 8 Αὐγ. 1964), Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 17, ἐν Ἀθήναις 1965, σ. 186.

34. Ν ἱ κ ο υ Β ἑ η, Τραγούδια τοῦ Μαινάλου (δίστιχα τῆς ἀγάπης), περ. «Ἀκρίτας» Ἀθηνῶν, ἔτ. (1904-1905), τόμ. Α' (1904), σ. 58.

35. ΚΑ, ἀρ. 4223, σ. 174.

36. ΚΑ, ἀρ. 3358, σ. 35.

37. ΚΑ, ἀρ. 2294, σ. 140.

φήσει την τύχη του ό πεθαμένος, να μην την σηκώσει και την πάρη από τὸ σπῆτι»³⁸. Στὴν περιοχή τῆς Ἀδριανουπόλεως τῆς Ἀν. Θράκης «μετροῦν τὸ ἀνάστημα τοῦ νεκροῦ μὲ βαμβακερὴ κλωστή καὶ τὴν μεταποιοῦν εἰς λαμπάδα, τὴν ὁποία καὶ ἀμέσως ἀνάπτουν ἀνωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ νεκροῦ»³⁹, ἐνῶ στὴν Αἰτωλία κ.τ. «παίρνουν μέτρο μ' ἓνα φιτίλι ἴσιο μὲ τὸ μπόι τοῦ νεκροῦ καὶ μ' αὐτὸ φκειάνουν τὸ ψυχοκέρι. Ὅσο κερί ἀπ' αὐτὸ μένει ἀκαχο τὸ κόβουν σὲ τρία κερὰ καὶ τὸ ἀνάβουν στὸ κιβούρι καὶ ρίχνουν καὶ νερό»⁴⁰. Στὴν Ἀν. Θράκη «τὸ κιβούρι τὸ κάνουν ἐξω ἀπὸ τὴν πόρτα τοῦ νεκροῦ. Τὸ μέτρο τὸ παίρνουν μὲ ἄγρια κληματσίδα καὶ τὴν βάζουν μέσα στὸν τάφο»⁴¹, ἐνῶ στὴν Ἀρτοτῖνα τῆς Αἰτωλίας «παίρνουν μέτρο ἀπὸ τὸ λείψανο μὲ μιὰ βέργα ἀπὸ βάτο. Μ' αὐτὸ μετροῦν τὰ σανίδια καὶ τὰ κόβουν ἴσια ἴσια. Ἄν τὴν φκιάσουν μεγαλύτερη πεθαίνει κι ἄλλος ἀπ' τὸ σπῆτι. Τὸ μέτρο αὐτό, δηλ. τὸ βάτο, τὸ κόβουν καὶ τὸ κάνουν τρεῖς σταυροὺς καὶ τοὺς πετᾶνε στὴν κάσσα πρὶν τὸν χῶσουν»⁴².

Ἡ ἀντίληψη ὅτι τὸ ἀντίστοιχο τοῦ μέτρου (ὑψους) τοῦ ἀνθρώπου ἀντιπροσωπεύει τὸν ἴδιο τὸν ἀνθρώπο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περὶ ἀνάστημα τοῦ νεκροῦ, ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ σκιά του. Ἔτσι ἡ θεμελίωση οἰκοδομημάτων ἐξαρτᾶται ὄχι μόνον μὲ τὴ θυσία ζῶντος ἡ ἀνθρώπου⁴³ ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ κτίσιμο τῆς σκίας του στὰ θεμέλια. Συχνὰ μετροῦν κρυφὰ τὴ σκιά ἀνθρώπου περπατοῦ, συνήθως ἐπικουμένου, καὶ τὸ νῆμα τοῦ ἀνταναγκάζει στὸ μῆκος τῆς τὸ κτίζουν κάτω ἀπὸ τὸν θεμελιὸν τοῦ οἰκοδομη⁴⁴.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ λαϊκές ἐσχολογικὲς ἀντιλήψεις γιὰ ὅσους στὴν ἐπίγεια ζωὴ τους παραβιάζουν τοὺς κανόνες τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης καὶ συμπεριφορᾶς⁴⁵. Βεβαίως οἱ ἀντιλήψεις γιὰ τὴ «Μέλλουσα Κρίση» καὶ τὴν τι-

38. Γ. Α. Μέγας, ΖΕΛ, 1, σ. 178. Πρβλ. Ζ. Ξηροτύρης, Ἔθιμα, σ. 66: Στὴ Ρούμελη «τοῦ νεκροῦ τ' ἀνάστημα τὸ μετροῦν μὲ τὸ σκοινί. Ἔτσι δὲν παίρνει τίποτα μαζὶ του, γιὰτὶ ὅλα εἶναι μετρημένα».

39. Γ. Α. Μέγας, ΖΕΛ, τευχ. 1, σ. 174.

40. Γ. Α. Μέγας, ΖΕΛ, τευχ. 1 δ.π., σ. 172.

41. Γ. Α. Μέγας, ΖΕΛ, τευχ. 1, δ.π., σ. 179.

42. Γ. Α. Μέγας, ΖΕΛ, τευχ. 1, δ.π. σ. 179.

43. Βλ. ἐκτενῶς Δ. η. μ. Β. Οἰκονομίδου, Ἡ θυσία εἰς οἰκοδομήματα, ΕΕΒΣ, τ. 45 (1981), σ. 43 καὶ Γεώργ. Ν. Αἰκατερινίδη, Νεοελληνικαὶ αἱματηραὶ θυσίαι, Ἀθήνα 1980.

44. Δ. η. μ. Β. Οἰκονομίδου, δ.π. σ. 52 καὶ 59-62 καὶ Στεφ. Δ. Ἡμέλλου, Λαογραφικά, τ. Α', Δημῶδεις παραδόσεις, Ἀθήνα 1988, σ. 237-238.

45. Ἡ ἀντίληψη ὅτι ὑπάρχει κρίση ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ εἶναι κοινὸς τόπος. Στὴν Κρήτη, γιὰ παράδειγμα, τραγουδοῦν τὰ διςτιχᾶ:

Ταχιά στὴν κρίση τοῦ Θεοῦ ἐκεῖά σέ θέλω νά 'σαι,
νά λέω 'γὼ τὰ κρίματα κι ἐσύ ν' ἀπηλογᾶσαι.

μωρία τῶν νεκρῶν γιὰ πράξεις τους στὴν ἐπίγεια ζωὴ προϋποθέτουν τὴν πίστη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ζωῆς μετὰ θάνατον. Πάνω σ' αὐτὴ τὴν πανάρχαια ἀντίληψη στηρίζεται τὸ ἀπέραντο μυθολογικὸ καὶ φιλοσοφικὸ ὕλικό γιὰ τὸν Κάτω Κόσμο καὶ τὸν "Αἰδη, τὸ ὁποῖο ὁδήγησε καὶ στὴ δημιουργία μιᾶς σειρᾶς λαϊκῶν διηγήσεων καὶ ἐσχατολογικῶν ἀπόψεων μὲ ἰδιαίτερη ἐξάραση γύρω ἀπὸ τίς μεγάλες χρονικὲς καμπές, ὅπως τὰ ἔτη 1.000 καὶ 2.000. Σύμβολα καὶ πρότυπα τῆς ἐπίγειας ζωῆς μεταφέρονται στὴν «ἄλλη ζωή», ὅπου ἡ «Δευτέρα Παρουσία» ἀποτελεῖ τὴν μεγάλη δίκη, ἡ ὁποία θὰ ἀποδώσει Δικαιοσύνη στὸν καθένα σύμφωνα μὲ τὰ ἔργα του⁴⁶ (Εἰκ. 2).

Στὴ Μῆλο πιστεύουν ὅτι «ἄμα σκορσόζυαζε (= κακοζύγιζε) στὴ ζωὴ του, δὲν ἔβγαине γρήγορα ἡ ψυχὴ. Μπορεῖ καὶ μιὰ βδομάδα νὰ βασανιζότανε. Καὶ γιὰ νὰ βγεῖ, νὰ ἐξεμιστευτεῖ, παίρνανε ἓνα καντάρι καὶ τὸ βάνανε στὸ κρεβάτι δίπλα του καὶ ξεψυχοῦσε»⁴⁷. Στὴν Καμαρίνα τοῦ Σουλίου «βάνουν τὸ στατέρι κοντὰ γιὰ νὰ ξεψυχήσει εὐκολὰ ὁ ἄρρωστος»⁴⁸. Συνήθως στὸν πειρασμὸ «νὰ παραζυγιάζει» ἔμπαινε ὁ μυλωνάς. "Ἐτσι στίς παραστάσεις τῆς Κόλασης στίς μεταβυζαντινὲς τοιχογραφίες τῶν χριστιανικῶν ναῶν μεταξὺ τῶν ἁμαρτωλῶν⁴⁹ ποῦ τιμωροῦνται μὲ μεγάλη συχνότη-
τα παρουσιάζεται ὁ «μυλωνάς ποῦ βασανίζει τοὺς ἁμαρτωλοὺς»⁵⁰.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ὁν ἔχει κρίση νὰ εἰς ποιοὺς καὶ νὰ πῶς μὲ ποιεῖ
μόνο μ' ἀφῆκες στὸ θεὸ πᾶσιμα ποῦ κρίνει!

ΚΑ, ἀρ. 1105, σ. 182 (Μαρία Λιουδάκη (Συκρήτη, 1937).

46. Βλ. γενικὰ Hans-Georg Beck, *Die Byzantiner und ihr Jenseits. Zur Entstehungsgeschichte einer Mentalität*, München 1979 καὶ Leopold Kretzenbacher, *Versöhnung im Jenseits*, München 1972. Πρβλ. Στέλιου Λαμπάκη, *Οἱ καταβάσεις στὸν Κάτω Κόσμο στὴ βυζαντινὴ καὶ στὴ μεταβυζαντινὴ Λογοτεχνία*, Ἀθήνα 1982. Περισσότερα βλ. Γ. Κ. Σπυρίδακη, *Τὰ κατὰ τὴν τελευταίην ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν*, ΕΕΒΣ, τ. 20 (1950), σ. 95-98.

47. ΚΑ ἀρ. 2339, σ. 134.

48. Κ. Α. Ρωμαιοῦ, *Τὸ ὄνι κατὰ τὸν γάμον*, Λαογρ. 7 (1923), σ. 353 (= Μικρὰ Μελετή-τμήματα, Θεσσαλονίκη 1955, σ. 239). Ὁ Κ. Α. Ρωμαῖος συνδέει τὴ χρῆσιν τοῦ στατερίου κατὰ τὸ ψυχαράγγημα γιὰ τὴ διευκόλυνση τοῦ ἐτοιμοθάνατου μὲ τὰ διαβατήρια ἔθιμα, ὅπως ἡ συνήθεια στὸν Ταξιάρχη τοῦ Θέρμου Αἰτωλο-ακαρυνίας, ὅπου «τυλίζουν τὸ ὄνι καὶ τὸ στατέρι σ' ἓνα μπάλωμα μαῦρο, τὰ βάνουν στὴν πόρτα καὶ θὰ τὰ δρασκελίσῃ ἡ νύφη» (δ.π., σ. 348).

49. Οἱ τιμωρίες τῶν ἁμαρτωλῶν εἶναι ἀνάλογες μὲ τὰ ἁμαρτήματα ποῦ διέπραξαν. "Ἐτσι ὁποῖος δὲν δίνει ἓνα ποτήρι νερὸ σὲ ξένο, στὸν Κάτω Κόσμο θὰ τρώει σὲ μιὰ σκάφη μ' ἓνα χοῖρο (ΚΑ, ἀρ. 2042, σ. 2. Βαρελαῖοι Μαρμαρίου Εὐβοίας, 1953, Ἀν. Δ. Βλάχου), ἐνῶ ὁποῖος παρέχει στέγη καὶ τροφὴ στοὺς ξένους «θὰ τὸ βρεῖ στὸν Κάτω Κόσμο» (ΚΑ, ἀρ. 2418, σ. 119. Περιβόλια Ὀλυμπίας, 1962, Ἀν. Κοπανῆς καὶ ΚΑ, ἀρ. 1832, σ. 8. Μάρμαρα Ἰωαννίνων, 1953, Ἀρ. Κασσιούμης).

50. Μανόλη Παπαδογιάννη, *Τὸ μουζούρι καὶ τὸ μίστατο στὴν Κρήτη*, περ. Ἀμάλθεια, τ. 18 (1987), τεύχ. 70-71, σ. 97.

Είχ. 2. Ἡ Ζυγοστασία. Λεπτομέρεια τῆς Δευτέρας Παρουσίας.
Decomi, 14ος αἰώνας.

Ἡ συνήθεια τῆς τοποθέτησης τοῦ ζυγοῦ κοντά στὸν ἐτοιμοθάνατο ἔχει σχέση τόσο μὲ τὶς πράξεις του στὴν ἐπίγεια ζωὴ, ὅσο καὶ μὲ τὴ γενικότερη δοξασία ὅτι κατὰ τὴν ὥρα τοῦ θανάτου συμβαίνει ἓνα πρῶτο ζύγισμα τῆς ψυχῆς. «Τ'ν ὥρα π' χαρουπαλέβ' [ὁ ἄνθρωπος], παραστέχ' τι ἓνας ἄγγιλους κι ἓνας τρισκατάρατους, ποῖός θά τ' ἀρπάξ' τὴν ψυχὴν»⁵¹. «Δυὸ τρεῖς μέρες πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο ἢ καὶ μερικὲς ὥρες μόνο, ὁ ἄρρωστος ἀγγελοσκιάζεται» καὶ «στένει τὸ μάτι». Ἀγγελος Κυρίου κατεβαίνει νὰ τοῦ πάρῃ τὴν ψυχὴ. Ὁ ἄρρωστος τότε θωρεῖ καὶ σταματᾷ τὸ βλέμμα του σ' ἓνα ὀριζμένο σημεῖο. Κι ἂν ἦτονε καλὸς σ' ὅλη του τὴ ζωὴ, ἂν δὲν ἤκλεφτε, δὲν ἐβλαστήμανε, δὲν ἐπόρνευε, δὲν ἦτονε ἀρπαγὸς καὶ παραύλακος, ἐπῆγγαινε στὴν ἐκκλησιά του ταχινὴ καὶ ἀργατινὴ, ἂν ἦτονε μιστοδοῦσης (ἐλεῆμων), θωρεῖ ἡμερον ἄγγελο καὶ τοῦ χαμογελᾷ καὶ γελᾷ καὶ αὐτός. Μ' ἂν ἦτονε βλαστημιάρης, κλέφτης, ἀρπαγὸς, παραύλακος, πόρνος καὶ καίρης (φιλάργυρος), ἐτότες θωρεῖ ἄγριο τὸν ἄγγελο τοῦ Κυρίου καὶ κοντά του τὸ διάβολο μὲ τὰ κέρατα καὶ μὲ τὴ μακρὰ ὄρα κι ἀνιμένει νὰ τοῦ δώσῃ ὁ ἄγγελος τὴν ἄδεια νὰ πάρῃ τὴν ψυχὴ. Τρομάσσει τότεσά ὁ ἄρρωστος καὶ τὸ ξάφνισμά ντου εἶναι ἄγριο»⁵². Ὁ ἄγγελος στέκεται στὴ μέση ἀπὸ τὸν οὐρανὸ καὶ ἐκεῖ κρατάει μιὰ ζυγαριά. Ὅταν πεθαίνει κάποιος, τὴν ψυχὴν του τὴν πάει ἐκεῖ στὴ ζυγαριὰ καὶ τὴν ζυγίζει. Ἀπὸ τὴ δεξιὰ μερὰ στέκονται οἱ ἄγγελοι καὶ ἀπὸ τὴν ἀριστερὰ μερὰ οἱ διάβολοι καὶ περιμένουν νὰ δούλῃ τὸ πρῶτο ζύγισμα ἢ ἀντιθέτως γιὰ νὰ πάρουν τὴν ψυχὴν»⁵³. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ ἐτοιμοθάνατος ἀγωνιᾷ καὶ παρακαλεῖ νὰ τὸν ἐλεήσουν οἱ ἄγγελοι λέγοντας «... οὐκ ἔχω γὰρ ἀποτ' ἀγαθὸν ἀντισταθμίσειν τὸν ζυγὸν τῶν φαύλων πράξεων»⁵⁴. Ἡ παρουσία τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, τοῦ γνωστοῦ ψυχοπο-

51. ΚΛ., ἀρ. 2030, σ. 95 (Μικρὴ Γότιστα Ἡπίου).

52. Μ α ρ ί α ς Λ ι ο υ δ ᾶ κ η, Ἡ τελευταῖα στὴν Κρήτη, Ἑπετηρίς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν, τ. Β' (1939), σ. 404.

53. ΚΛ, ἀρ. 3206, σ. 93 καὶ Θρακικά 2 (1929), ὅπου, κατὰ δοξασία ποὺ ἐπικρατεῖ στὴ Θράκη (Τσανδῶ), «ἡ ψυχὴ ζυγίζεται ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου μετὰ τὴν ἐκπονή».

54. Σ π. Π α π α δ ο π ο ὺ λ ο υ, Ἀγιασματάριον τὸ μέγα, Ἑνετίησιν 1779, σ. 210. Στὴν ἴδια ἀκολουθία γιὰ τοὺς «ψυχορραγοῦντες» διαβάζουμε «τάς ἐμᾶς καθορῶντες πράξεις ἐλεγχόμενας ἐν τῇ στάθμῃ τοῦ ζυγοῦ...» (σ. 208). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περιγραφή ποὺ δίνει ἡ Μαρία Λιουδάκη (Ἑπετ. Ἑταιρ. Κρητ. Σπουδῶν, τ. Β', σ. 404): «Ὁ ἄρρωστος ἀγγελοσκιάζεται καὶ στένει τὸ μάτι. Ἀγγελος Κυρίου κατεβαίνει νὰ τοῦ πάρῃ τὴν ψυχὴ. Ὁ ἄρρωστος τότε θωρεῖ καὶ σταματᾷ τὸ βλέμμα του σ' ἓνα ὀριζμένο σημεῖο. Κι ἂν ἦτονε καλὸς σ' ὅλη του τὴ ζωὴ ... θωρεῖ ἡμερον ἄγγελο καὶ τοῦ χαμογελᾷ καὶ αὐτός. Μ' ἂν ἦτονε βλαστημιάρης, κλέφτης..., ἐτότες θωρεῖ ἄγριο τὸν ἄγγελο τοῦ Κυρίου καὶ κοντά του τὸ διάβολο μὲ τὰ κέρατα καὶ μὲ τὴ μακρὰ ὄρα...». Γενικότερα γιὰ τὶς δοξασίες κατὰ τὸ ψυχορράγημα, βλ. Ν. Γ. Π ο ὺ λ ι τ ο υ, Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου τῶν γεωτέρων Ἑλλήνων, Νεοελληνικὴ Μυθολογία, μέρος Β', ἐν Ἀθήναις 1874, σ. 306 κ.ἑξ. Πρβλ. ὅσα γράφει καὶ παρατηρεῖ ὁ Δ η μ. Σ ο υ κ ᾶ τ ο ς, Λαογραφικαὶ ἐνδείξεις περὶ τελευταῖας παρὰ Ἰωάννη τῷ Χρυσόστομῳ, ΕΛΑ, ἔτ. 2 (1940), σ. 43 κ.ἑξ.

μποῦ ἀγγέλου⁵⁵, στήν ἐκκλησιαστική εἰκονογραφία μὲ ζυγαριὰ στὸ χέρι «πρὸς ἐντελεστέραν καὶ ὑλικωτέραν παράστασιν τοῦ δικαίου καὶ ἀδεκάστου τῆς κρίσεως τοῦ Θεοῦ», ἀπηχεῖται καὶ ἀντικατοπτρίζεται στὴ λαϊκὴ πίστη, ὅπως αὐτὴ ἐκφράζεται στοὺς στίχους:

*Μιχαὴλ Ἀρχάγγελε, ποὺ τσι ψυχὲς ζυάξεις,
τὴν ὥρα τ' ἀπομισεμοῦ δὲ θέλω νὰ μὲ βιάξεις.*

*Νὰ δῶ καὶ τὸν Ἀρχάγγελο, τὸ φοβερὸ τρομάτη
ποὺ καμπανίζει⁵⁶ τὶς ψυχὲς ἀμαρτωλῶν καὶ δίκαιων.*

*Νὰ δῶ τὰ ρόδα πῶς ἀνοῦν, τοὺς κίτρους πῶς μυρίζουν
νὰ δῶ καὶ τὸν ἀρχάγγελον, πῶς συβαστᾷ τὸ ζύγι⁵⁷.*

Ἄλλὰ καὶ ὁ Χάρος παρουσιάζεται νὰ κρατᾷ ζυγαριὰ:

*Ζύγι κρατῶ στὸ χέρι μου τῆς ἐλεημοσύνης
γιὰ νὰ ζυάσω τὰ καμπα⁵⁸.*

προκειμένου νὰ ἀποδώσει δικαιοσύνη⁵⁹.

Ἡ ἐννοία τῆς μετὰ τὸν θάνατο ζυγοστάσις τῶν ψυχῶν εἶναι γινώστη στοὺς λαοὺς τῆς Ανατολῆς καὶ τῆς Ἀν. Μεσογείου ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα⁶⁰.

55. Ν. Γ. Πολίτου, *Νεοελληνικὴ Μυθολογία*, β.π., σ. 419.

56. καμπανὸς = καντάρι.

57. Ἰ. ω. Σ. π. Ἀναγνώστοπουλου, Ὁ θάνατος καὶ ὁ κάτω κόσμος στὴ δημοτικὴ ποίηση (ἐσχολογία τῆς δημοτικῆς ποίησης), (διδασκ. διατρ.), Ἀθήνα 1984, σ. 322-323, ὅπου καὶ οἱ σχετικὲς παραπομπές.

58. G. Moravcsik, *Il Caronte bizantino*, Studi Bizantini Neocellenici 3 (1931), σ. 63 καὶ 66. Πρβλ. Γ. Κ. Σπυρίδακη, Τὰ κατὰ τὴν τελευταίην ἐθίμη τῶν βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιο-λογικῶν πηγῶν, ΕΕΒΣ, τ. 20 (1950), σ. 97 καὶ Ἰ. ω. Σ. π. Ἀναγνώστοπουλου, β.π., σ. 323.

59. Ἡ ἐννοία τῆς ζυγοστάσις ὑποδηλώνεται καὶ ἀπὸ τὸν Θεσσαλονικὴς Εὐστάθιο, ὅταν γράφει (12ος αἰ.): «ἡ καθωμυλημένη γλῶσσα τὸν θανεῖν κινδυνεύοντα ἔλθειν εἰς τὰ τοῦ θανάτου λέγει ζυγὰ» ἢ «φῆσιν εἰς τὰ τοῦ Ἄδου κείσθαι ζυγὰ» (Φ. Κουκουλέ, Εὐσταθίου Λαογραφικά, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1950, σ. 483).

60. Βλ. Θ. ω. μ. Ἰ. Ροβιτάκη, Ὁ Διάβολος, σ. 80 καὶ γενικότερα M. Nilsson, *Greek Popular Religion*, σ. 119, K. Farnell, *The Cults of the Greek States*, τ. 5, σ. 40 κ.ἐξ. Φ. αἰδ. Κουκουλέ, Ἡ νεοελληνικὴ γλῶσσα καὶ τὰ μεταβυζαντινὰ ἔθιμα, *Melanges Oct. et M. Merlier*, τ. I (1956), σ. 162-163: «Κοινὴ εἶναι παρὰ τῷ λαῷ ἡ δόξα, ὅτι κατὰ τὰς τελευταίας στιγμὰς τοῦ μελλοθανάτου ὁ ψυχοπομπὸς γγελος, ὁστις καὶ παίρνει τὴν ψυχὴν του, ἀφ' οὗ τὸν κτυπήσῃ. Ἦδη εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων ἀναγινώσκομεν: «παρὰχρημα δὲ ἐπάταξεν αὐτὸν ὁ ἄγγελος καὶ ἐξέ-

Τὸ θέμα τῆς Δευτέρας Παρουσίας εἶναι ἀπὸ τὰ συνηθέστερα θέματα τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς εἰκονογραφίας. Ὡς θέμα συνιστᾷ ἕναν ἀπὸ τοὺς μεγάλους θεματικούς κύκλους τῆς βυζαντινῆς εἰκονογραφίας, ἐπεὶ συνδέεται μὲ τὸ ἐσχατολογικὸ πρόβλημα, ἕνα ἀπὸ τὰ βασικότερα καὶ σπουδαιότερα προβλήματα, ποὺ ἀπασχολοῦν καὶ βασανίζουν τὴν ἀνθρώπινη ψυχή. Ὁ κύκλος τῶν θεμάτων αὐτῶν, ποὺ ἔχει τὶς ρίζες του στὴν Ἁγία Γραφή, ἐμπλουτίζεται μὲ στοιχεῖα, ποὺ ἡ καταγωγή τους ἀνάγεται σὲ ἀρχέγονες παραδόσεις προσαρμοσμένες στὶς ἐκάστοτε σύγχρονες κοινωνικὲς ἀντιλήψεις⁶¹.

Ὅσον ἀφορᾷ στὶς παραστάσεις τῆς Δευτέρας Παρουσίας, ποὺ εἰκονίζονται στοὺς ναοὺς, ἀπαντοῦν μόνο ἀπὸ τὸν δέκατο αἰώνα⁶², καθὼς ἄρχισαν νὰ διαμορφώνονται μετὰ τὴν εἰκονομαχικὴ κρίση καὶ κωδικοποιοῦνται τὸν 11ο αἰώνα. Τὸ ἰδεολογικὸ τους ὑπόβαθρο εἶναι προφανῶς παλαιότερο⁶³.

ψυξεν». Τούτου ἕνεκα ὁ ἀποθνήσκων λέγεται πολλὰ καὶ ἀγγελοκρουστος ἢ ἀγγελοκρουσμένος καὶ τὸ ἀποθνήσκω ἀγγελοκρούομαι.

Ἐπεὶ δὲ ἀγῶνα ἔχει ἡ ψυχὴ, χωρίζεται τὸ σῶμα αὐτοῦ, διὰ τοῦτο σήμερον περὶ τοῦ ἰσχυρῶς ἀγωνιῶντος, ἕνεκα φόβου, αὐπνίας καὶ τῶν ἐκείνου ἀποκαταστάσεων: εἶδε τὸν ἀγγέλν του.

Συμμετέχοντες τὴν αὐτὴν ἀντίληψιν καὶ φρόνησιν καὶ οἱ μεσαιωνοὶ ἡμῶν πρόγονοι, ὅσοι συγγραφεῖς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ὁ Μιχαὴλ Πλάκα: περὶ τοῦ ἐκείνης βλέποντος κινδυνεύον πλοῦτον εἶπεν:

Ἐς τὴν λέγεις ἀλήμονον καὶ ἐκείνους ἀγγέλους».

Πρβλ. καὶ Κ. Π. Χατζηιωάννου, Αἱ παραστάσεις τῶν κολαζομένων κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς χρόνους, ΕΕΒΣ, τ. 23 (1953), σ. 300 κ.ἑξ.

61. Βλ. γενικότερα γιὰ τὸ θέμα τῆς Δευτέρας Παρουσίας Σ τ α ὄ ρ ο υ Ν. Μ α δ ε ρ ά κ η, Ἡ Κόλαση καὶ οἱ ποινὲς τῶν κολασμένων σὰν θέματα τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὶς ἐκκλησίες τῆς Κρήτης, περ. Ὑδωρ ἐκ Πέτρας, ἔτ. Α', τευχ. II (1978), σ. 185-236 καὶ ἔτ. Β' (1979), τευχ. III-IV, σ. 21-80 καὶ ἔτ. Γ', τευχ. V-VI (1980-1981), σ. 51-130. Συγκεκριμένα βλ. σ. 185.

62. Τὸ πιὸ παλιὸ χρονολογημένο γνωστὸ παράδειγμα Μέλλουσας Κρίσης στὴ Βυζαντινὴ Τέχνη προέρχεται ἀπὸ τὴν Καππαδοκίαν (913-920). N. and M. Thierry, Ayvali Kilise ou pigeonnier de Gulli Dere, eglise inedite de Cappadoce, Cahiers Archeologiques XV (1965), εἰκ. 24. Περισσότερο γνωστὴ εἶναι ἡ σκηνὴ στὴν τοιχογραφία τοῦ νάρθηκα τοῦ Ἁγ. Στεφάνου στὴν Καστοριά τοῦ τέλους τοῦ ἐνάτου αἰώνα. Σ τ. Π ε λ ε κ α ν ῖ δ η Κ α σ τ ο ρ ι ά, Βυζαντινὰ τοιχογραφία. Πίνακες, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 87-88. Βλ. καὶ Doula Mouriki, An unusual representation of the Last Judgment in the thirteenth century fresco at St. George near Kouvaras in Attica, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τ. Η' (1975-1976), σ. 151.

63. Γιὰ τὴν εἰκονογραφικὴ σύνθεση τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὴ γένεσή της, τοὺς προχριστιανικοὺς της προδρόμους καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἐπιμέρους στοιχείων της στὴν Ἀνατολικὴ καὶ Δυτικὴ χριστιανικὴ εἰκονογραφία μέχρι τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. βλ. στὸ βιβλίον τοῦ Milt K. Garidis, Etudes sur le jugement dernier post-byzantin by Xve à la fin du XIXe siècle. Iconographie -

Τò θέμα παρουσιάζεται με ιδιαίτερη συχνότητα και ρεαλιστικές απεικονίσεις στην Κύπρο, για την οποία υπάρχει ή μελέτη του Κ. Π. Χατζηιωάννου «Αί παραστάσεις τῶν κολαζομένων εἰς τοὺς βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Κύπρου»⁶⁴ καὶ στὴν Κρήτη, γιὰ τὴν ὁποία ἔχομε τὴν προαναφερθεῖσα σημαντικὴ ἐργασία τοῦ Σταύρου Μαδερᾶκη.

Στὴν Κύπρο παραστάσεις τῆς Δευτέρας Παρουσίας ἐμφανίζονται ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα⁶⁵. Ὁ ποιητὴς Γιώργος Σεφέρης ἐντυπωσιάστηκε ἀπὸ τὶς ρεαλιστικὲς λαϊκότροπες ζωγραφιᾶς τῶν ποινῶν, ποὺ ἀναμένουν, κατὰ τὴ λαϊκὴ ἀντίληψη, τοὺς παραβάτες τῶν κανόνων εὐρυθμης λειτουργίας μιᾶς κοινωνίας, δηλαδὴ τὸν κλέφτη ὕλικῶν ἀγαθῶν ποὺ ἀνήκουν σὲ ἄλλους (παραζυγιαστής, παρακαμπανιστής, παραυλακιστής, παραμυλωνάς) ἀλλὰ καὶ τὸν ὠτακουστή, τὸν μοιχὸ καὶ τὴ μοιχαλίδα, τὴν «κουσχουσούρα» (= κουτσομπόλα), τὴν «ἀποστρέφουσα τὰ νήπια» (= αὐτὴ ποὺ δὲν θηλάζει τὰ παιδιὰ της) κ.ἄ.⁶⁶, καὶ τοὺς ἀφιερώνει ἓνα ἀπὸ τὰ ποιήματά του γιὰ τὴν Κύπρο⁶⁷.

Στὴν Κρήτη οἱ πρώτες λεπτομερεῖς παραστάσεις τῆς Δευτέρας Παρουσίας, καὶ οἱ πληρέστερες, ἀνήκουν στὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 14ου αἰῶνα⁶⁸. Εἶναι ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὴν εἰκονογραφικὴ ἐξέλιξη τοῦ θέματος ἡ διαπίστωση τοῦ Στ. Μαδερᾶκη ὅτι στὴν Κρήτη παρατηροῦνται δύο εἰκονογραφικὰ κατεύθυνσεις. Ἡ πρώτη, μετὰ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνα, εἶναι ἐπανάληψη με μικρὲς παρὰλλαγὰς κωδικοποιημένων θεμάτων τῆς Δευτέρας Παρουσίας⁶⁹. Παρατηρεῖται παρουσιάζεται μιὰ ἄλλη εἰκονογρα-

Estetique, Θεσσαλονίκη 1985, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη γιὰ τὸ θέμα βιβλιογραφία. Κλασσικὸ βεβαίως καὶ πάντοτε ἐλκυστικὸ παραμένει τὸ βιβλίο τοῦ Hans - Georg Beck, Die Byzantiner und ihr Jenseits. Zur Entstehungsgeschichte einer Mentalität, München 1979.

64. Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τ. 23 (1953), σ. 290-303.

65. Κ. Ν. Χατζιωάννου, Αἱ παραστάσεις τῶν κολαζομένων εἰς τοὺς βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Κύπρου, ΕΕΒΣ, τ. 23 (1953), σ. 290.

66. Γιὰ τὰ ἴδια καὶ ἄλλα ἀμαρτήματα ποὺ ἐπισύρουν τιμωρία στὴ μέλλουσα ζωὴ βλ. καὶ Κίτσο Μάκρῃ, Ἡ Λαϊκὴ Τέχνη τοῦ Πηλίου, Ἀθήνα 1976, σ. 1215-6. Μεταβυζαντινὲς παραστάσεις τιμωρουμένων ὑπάρχουν σὲ πολλοὺς ναοὺς τῆς Κεντρικῆς καὶ Βορείου Ἑλλάδος (Ἀργιθέα, Πήλιο Καστοριά, Βόιο, Μετέωρα κ.ἄ.).

67. Γιώργου Σεφέρη «Λεπτομέρειες στὴν Κύπρο». Ἡμερολόγιο Καταστρώματος Γ', Ποιήματα, ἔβδομη ἐκδοση, Ἰκαρος, Ἀθήνα 1967, σ. 239.

68. Παραστάσεις τοῦ θέματος στὸ νάρθηκα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴ Μονὴ Σελίνου (1315), ἔργο τοῦ Παγωμένου καὶ ἐκείνη τοῦ Ἀσώματος στὶς Ἀρχάνες. Βλ. Στ. Μαδερᾶκη, ὁ.π.

69. Ἐστὶ τὴ συναντοῦμε στὸν Μιχαὴλ Ἀρχάγγελο στὸ Κακοδίκι Σελίνου καὶ παλαιότερα, στὸν Ἀσώματο. Παραδείγματα τέτοιων συνόλων ἀποτελοῦν οἱ Δεύτερες Παρουσίες τῶν ναῶν τῆς

φική κατεύθυνση, άγνωστη (Μαδερράκης, σ. 188) από άλλα σημεία του Βυζαντινού Κόσμου, σύμφωνα με την όποια τα θέματα της Δευτέρας Παρουσίας χάνουν την οργανικότητά τους και διασπώνται. Μετά το 1340 ή τάση έντείνεται. Για παράδειγμα, από τα 48 παραδείγματα που αναφέρει ο Gerola τα μισά τουλάχιστον αποτελούν επί μέρους θέματα της πλήρους παραστάσεως Δευτέρας Παρουσίας. Η διάσπαση αυτή πιθανώς να οφείλεται κατά τόν μελετητή στον περιορισμένο χώρο των μικρών εκκλησιών της Κρήτης και υπαγορεύτηκε ασφαλώς από την ανάγκη να καυτηριασθούν όρισμένα κοινωνικά κατά κανόνα παραπτώματα και έγκλήματα. Όσόσο η διάσπαση και η έλλειψη συνοχής είναι το κύριο χαρακτηριστικό των παραστάσεων της Δευτέρας Παρουσίας κατά την μεταβυζαντινή περίοδο και την περίοδο της τουρκοκρατίας, κατά την όποια ιδιαίτερα η ανάγκη να καυτηριασθούν ήθικά παραπτώματα και έγκλήματα κοινωνικής και οικονομικής σημασίας στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής κοινότητας ήταν έπιτακτική και επέβαλε την ύπαρξη ισχυρών μηχανισμών πρόληψης. Έτσι επιλέγονται και ταυίζονται ήθικά παραπτώματα κοινωνικής σημασίας (τιμωρία των μοιχών, των καταστών, των ώτακουστών, των μη θηλαζουσών γυναικών, των ματαιόδοξων γυναικών, που κοιτάζονται στον καθρέπτη τον όποιο κρατεί ο Διάβολος κ.ά.), καθώς και οικονομικά έγκλήματα, όπως το κακό σύστημα προίτων, η παραβίαση συνόρων, η καύση ή φθορά των ΜΕ, την προσπάθεια δημιουργίας μηχανισμών πρόληψης των παρατηρουμένων άμαρτημάτων ή έγκλημάτων συνδέεται και το βαθμιαίο πέρασμα προς μία ρεαλιστικότερη άπεικόνιση των συγκεκριμένων άμαρτημάτων και των ποινών, που έπισύρουν την τιμωρία στη Μέλλουσα Κρίση. Έτσι από μία σχηματική άπεικόνιση των τιμωρημένων και των ποινών που τους έπιβλήθηκαν, που αποτελεί τη λόγια απόδοση του θέματος, περνάμε σε μία λαϊκότερη, στην όποια οι ποινές αποδίδονται με την έξαρση του άμαρτήματος και τη ρεαλιστική άπεικόνιση του μέλους του σώματος που την διέπραξε (φίδι, κρέμεται από αυτό και το άπομυζά)⁷⁰. Συχνότερα στις παραστάσεις

Παναγίας στη Σκλαβοπούλα Σελίνου, της Παναγίας στα Ρούστικα και του 'Αγίου Γεωργίου στον 'Αρτό, κοντά στο χωριό 'Αγιος Κωνσταντίνος Ρεθύμνου (1401) (Σ τ. Μ α δ ε ρ ά κ η, έ.π., σ. 188).

70. Μ α δ ε ρ ά κ η ς, έ.π., σ. 199. Στις παλαιότερες παραστάσεις της Κολάσεως (Οι τρεις που αναφέρθηκαν στην άρχή και της Μαυριώτισσας της Καστοριάς (Πελεκανίδης, Καστοριά Ι, πίν. 81Β και του παρεκκλησίου του Καχριέ Τζαμί), η Κόλαση και η Δευτέρα Παρουσία δέν διαφοροποιούνται, αλλά αποτελούν έναίο σύνολο, έπειδή ιδέες που έχουν σχέση με την εικονογραφία του αυτοκράτορα θριαμβευτή και εικονογραφικά θέματα που φθάνουν μέχρι τα πρώτα χρόνια του Βυζαντίου επέδρασαν στην εικονογραφία της Δευτέρας Παρουσίας, όπως διαμορφώθηκε τό θέμα μετά την εικονομαχία. Οι τιμωρημένοι και οι ποινές τους δίδονται γενικά και σχηματικά. Αυτή είναι η λόγια παράδοση.

υπάρχουν επεξηγηματικές επιγραφές που προσδιορίζουν για ποιά αμαρτία τιμωρείται το πρόσωπο, που συνήθως είναι αντιπροσωπευτικό μιᾶς συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας ή κοινωνικού τύπου. Ἀνάλογα, λοιπόν, με τὸ κοινωνικὸ ὑπόβαθρο καὶ τὴν πνευματικὴ καλλιέργεια τῶν πιστῶν, πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπευθύνεται, ἀλλὰ καὶ τοὺς στόχους πού θέτει μιὰ ομάδα ἀνθρώπων, ἡ παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας ἀποτελεῖ ἐποπτικὴ καὶ εὐληπτὴ ἀπεικόνιση γιὰ τίς μεγάλες λαϊκὲς μάζες καὶ ἀπάντηση στὸ πῶς μεγάλο ἐσχατολογικὸ πρόβλημα: τῇ σωτηρίᾳ ἢ μὴ τῆς ψυχῆς μετὰ τὸν θάνατο.

Ἄλλωστε ἡ Δευτέρα Παρουσία, ἡ Ψυχαστασία καὶ ἡ Κόλαση ἀποτελοῦν μερικὰ ἀπὸ τὰ πῶς συνηθισμένα καὶ γνωστὰ θέματα τῆς θρησκευτικῆς εἰκονογραφίας⁷¹. Στὴν ἐξέλιξή τους καὶ στὰ θέματα αὐτὰ συνολικὰ κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς μορφές καὶ ἔννοιες προσλαμβάνουν περισσότερο λαϊκὸ χαρακτήρα, τὸ δογματικὸ περιεχόμενο ὑποχωρεῖ καὶ οἱ δεισιδαιμονίες τῶν λαϊκῶν μαζῶν εἰσδύουν στὴ βυζαντινὴ εἰκονογραφικὴ παράδοση. Ἡ εἰκονογραφία ἀποκτᾷ καὶ στὴν τεχνοτροπία ρεαλιστικὸ πνεύμα, πού μπορεῖ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὸ ἰδεολογικὸ καὶ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο τῶν ἐκτετατῶν μαζῶν. Ἐτσι ἐνὸς μέχρι περίπου τὸν 13ο αἰῶνα ἡ σκηνὴ τῆς Κρίσης ἀντικαθίσταται σκηνὴ δικαστηρίου μετὰ τοὺς δικαστὰς ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρὰ καὶ τοὺς εὐαγγελιστὰς ἀπὸ τὴν ἄλλη. Οἱ ἡμικύκλιες τιμωρίες τῶν ἀμαρτωλῶν περιορίζονται πρὸς ἐπίπεδο ἀφηρημένο καὶ ἀπρόσωπο⁷², ἀπὸ τότε καὶ ἐξῆς οἱ τιμωρίες ἀρχίζουν νὰ χάσουν σταδιακὰ τὸν ἀφηρημένο χαρακτήρα τους καὶ ἐκφράζουν πλέον συγκεκριμένα ἀμαρτήματα, χαρακτηριστικὰ γιὰ τίς ἀγροτικὲς κοινωνίες τῆς ἐποχῆς. Συγκεκριμένα, εἰκονογραφικοὶ τύποι, γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν ὁποίων λαϊκὰ ἀπόκρυφα ἐσχατολογικὰ κείμενα καὶ ἀποκαλύψεις ἔχουν παίξει σημαντικὸ ρόλο, στενὰ συνδεδεμένοι μετὰ τὰ σύμβολα τοῦ ἐπαγγέλματος καὶ τοῦ ἀμαρτήματος, καθὼς καὶ τὸ εἶδος τῆς τιμωρίας, διαμορφώνονται κατὰ τὴν τουρκοκρατία μέχρι καὶ τὸν 19ο αἰῶνα⁷³. Στὴ διαμόρφωση τῶν νέων εἰκονογραφικῶν δεδομένων συντελεῖ ὅχι μόνον τὸ ἐπίπεδο τῶν πιστῶν στοὺς ὁποίους ἀπευθύνονται, ἀλλὰ καὶ τῶν ἰδίων τῶν ζωγράφων.

Ἡ πίστη τοῦ λαοῦ συνοψίζεται στὴν ἀντίληψη ὅτι οἱ ἄδικοι καὶ οἱ ἀμαρτωλοὶ, πού

71. Γιὰ τὴν εἰκονογραφικὴ σύνθεση τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὴ γένεσή της, τοὺς προχριστιανικοὺς της προδρόμους καὶ τὴν ἐξέλιξή τῶν ἐπιμέρους στοιχείων της στὴν Ἀνατολικὴ καὶ Δυτικὴ χριστιανικὴ εἰκονογραφία μέχρι τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα βλ. στὸ βιβλίο τοῦ M i l l. K. G a r i d i s, *Etudes sur le jugement dernier post - byzantin by Xve à la fin du XIXe siècle. Iconographie - Estetique*, Θεσσαλονίκη 1985, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη γιὰ τὸ θέμα βιβλιογραφία.

72. G a r i d i s, *Etudes*, σ. 82 κ.ἑξ.

73. G a r i d i s, *Etudes*, ὁ.π.

παραβαίνουν τους κοινωνικούς θεσμούς και τους ήθικούς κανόνες και δεν τιμωρούνται για ποικίλους λόγους στην επίγεια ζωή, θά τιμωρηθούν στην αιώνια Κόλαση, ενώ οι δίκαιοι και ενάρετοι θά άμειψθούν στον Παράδεισο. Ἀντίληψη που δέν λείπει από τόν άρχαίο κόσμο⁷⁴ και όχι μόνο τόν έλληνικό⁷⁵. Οί τιμωρίες τών κολαζομένων, άν εξαιρέσουμε όρισμένες παραβιάσεις θρησκευτικών κανόνων, όπως «του άρνησαμένου τόν Χριστόν»⁷⁶, τών «αίρετικών», «τών κοιμωμένων τήν Κυριακή» «του άποκαλογέρου», είναι κοινωνικού περιεχομένου και άναφέρονται σέ παραπτώματα, τά όποια σέ περιορισμένες άγροτικές κοινωνίες, όπως ή έλληνική τής τουρκοκρατίας, αλλά και γενικότερα οί βαλκανικές, θεωρούνται από τά μεγαλύτερα άμαρτήματα.

Κατά συνέπεια ό μυλωνάς, που κλέβει στο ζύγισμα τό σιτάρι ή τό άλεύρι του φτωχού γεωργού, ό παραζυγιαστής ή παρακαμπανιστής, που κλέβει τόν πελάτη του, ό παραυλακιστής, ό όποιος μεταθέτει τά όρια του κτήματός του είς βάρος του γείτονά του, τιμωρούνται άυστηρά, άναγκασμένοι νά κουβαλούν αιώνίως στήν Κόλαση⁷⁷

74. Ἰω. Σ. π. Ἀναγνωστοπούλου, Ὁ κόσμος τῆς κ.έ.ε. Πρβλ. Κ. Π. Χατζηιωάννου, Αἱ παραστάσεις, ὅ.π., σ. 300-302. Ὁ Π. Πολύτης παρατηρεῖ ὅτι ἀπό λαός διετήρησε πᾶσας σχεδόν τὰς περί κολάσεως δοξασίας τὰς διακονοῦσας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καί τῶν ἀρχαίων μυθολογικῶν τῆς ἀσημέντης ἀντικειμένων ἀντιθέσεων καί τῶν καλῶν καί κακῶν. Ἐνταῦθα τοῦ λόγου τούτου τρέφει μέχρι τοῦδε πολλήν καί ὀρεκτικήν περὶ τῶν μετὰ θάνατον, ἐκρωστούς, εἰς τοὺς Πατέρας τῆς ἐκκλησίας» (Ν. Γ. Πολύτης, Νεοελληνική Μυθολογία, σ. 356-357).

75. Κατά τήν Παλαιά Διαθήκη ὁ Θεός θά ἐκδικήσει τόν καθένα δικαιοσύνη ἀνάλογα μέ τίς πράξεις του. Πρβλ. Π. αν. Λεκατσῶ, Ἡ Ψυχή, σ. 246 κ.ά.

76. Κ. Π. Χατζηιωάννου, Αἱ παραστάσεις τῶν κολαζομένων, ὅ.π.

77. Στήν Ἀποκάλυψη τῆς Παναγίας μεταξύ ἄλλων κολαζομένων ἀναφέρονται καί ὅσοι «ἐπαραζύγιαζαν»:

«Καί παρευθὺς ἐκίνησε τό ἀμάξι τό χερουβικόν καί οἱ τετρακόσιοι ἄγγελοι καί ἐπῆραν τήν Παναγίαν εἰς τό νότιον μέρος, ἐκεῖ ὅπου ἐβγαίνειν ὁ πύρινος ποταμός καί ἐκόχλαζεν ὥσαν φωτιά καί ἔκαμνε κύματα ὥσαν ἄγρια θάλασσα καί ἐξεβύθιζε τοὺς ἀμαρτωλοὺς δέκα χιλιάδες ὀργαῖς καί ἐδάκρυσεν ἡ Παναγία καί εἶπε: «ποιοί εἶναι τοῦτοι καί τί τό ἀμάρτημά τους;» καί ὁ Ἀρχιεπίσκοπος εἶπεν: «αὐτοί εἶναι ὅπου ἐπαρκαμόνευαν, ὅπου ἐπαραζύγιαζαν, καί οἱ κάπηλοι ὅπου ἐβάλαν νερόν εἰς τό κρασί καί ἀδικοῦσιν τοὺς ἀνθρώπους ... καί ὅσοι κάμουν ἀδικίας καί τρώγουν τοὺς ξένους κόπους καί ὅσοι ἔχουν καί εἶναι πλοῦστοι καί δέν δίνουν ἐλεημοσύνας εἰς τοὺς φτωχοὺς» (Ν. Γ. Πολύτης, Νεοελληνική Μυθολογία, 2, σ. 383-384).

Ἀλλά καί στο ἐπιτραπέζιο τραγούδι:

Ἀπόψε φίλους φίλευα, φίλους καί μπιστεμένους,
τήν Παναγιά καί τό Χριστό, τοὺς δώδεκα Ἀποστόλους
καί τοὺς ἐπερικάλαγα, τοὺς φίλαγα τό χέρι,
γιά νά μοῦ δώσουν τὰ κλειδιά, κλειδιά τοῦ Παραδείσου,
ν' ἀνοίξω τόν Παράδεισο νά ἰδῶ τοὺς πεθαμένους.
Ζερβιά μεριά εἶναι οἱ ἄρχοντες, στήν πίσσα στο κατράμι

τά ὄργανα τοῦ ἁμαρτήματος τους, κοντά στοὺς κοινούς κλέφτες, τοὺς τοκιστὲς καὶ φονιάδες ἀλλὰ καὶ τοὺς παραβάτες τῶν ἠθικῶν κανόνων, ὅπως ἡ πόρνη, ὁ ἐπίτορκος, ὁ ψευδομάρτυρας, ὁ ὠτακουστής, ἡ «ἀποστρέφουσα τὰ νήπια» κ.ἄ.

Οἱ λαϊκοὶ ζωγράφοι ἀπεικονίζοντας τέτοια-φρικτὰ βασανιστήρια⁷⁸ ἀφ' ἐνὸς ἱκανοποιοῦσαν τὸ μόνιμα σχεδὸν ἀνικανοποίητο στοὺς πιστοὺς αἶσθημα τῆς δικαιοσύνης καὶ τιμωρίας τῶν παραβατῶν στὴν ἐπίγεια ζωή, ἀφ' ἑτέρου διαπαιδαγωγοῦσαν, προκειμένου νὰ ἀποφεύγουν οἱ ζωντανοὶ τέτοια ἀδικήματα φοβούμενοι τὴν μετὰ θάνατον τιμωρία. Ἡ προσθήκη στὴν εἰκόνα μὲ τὸν κολαζόμενο τοῦ ἐργαλείου τῆς ἁμαρτίας του ἔκανε περισσότερο παραστατικὴ καὶ ρεαλιστικὴ τὴν τιμωρία. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἡ περίπτωση τοῦ παραυλακιστῆ στὸν ναὸ τοῦ Ἀντιφωνητῆ Κύπρου (14ος αἰ.), ὅπου ὁ ζωγράφος μὲ ρεαλισμὸ ζωγράφισε τὸ ἄροτρο βυθισμένο στὸν πρωκτὸ τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ἐπειδὴ μὲ αὐτὸ παραβίασε τὰ σύνορα ἐπεκτείνοντας τὸ κτήμα του εἰς βάρος τοῦ γείτονα⁷⁹.

Οἱ μυλωνάδες, οἱ μπακάληδες, οἱ γεωργοὶ ἢ οἱ εἰδικοὶ γεωμέτρες ἦταν τὰ πρόσωπα, ποὺ περισσότερο ἴσως ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἦσαν ἐκτεθειμένοι στὴν ἁμαρτία, ἐφ' ὅσον εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ ξεγελάσουν τοὺς πελάτες τους.

καὶ βάσταγαν στὰ χέρια τοὺς ἀνυμνὰ βουλωμένους
Δεξιὰ μεριὰ ἢ φτωχολογιὰ στὰς ἡμέρας προσήλιο
καὶ βάσταγαν στὰ χέρια τοὺς λαμπάδες ἀναμμένες.
Θυμᾶσαι, ὅταν ἐπούλαες τ' αἶμα μετὰ τὸ χοῦμα
καὶ τὸ κρασί μετὰ τὸ νερό, τὰ γρόσια μὲ τὸν τόκο;
'Εδῶ φλουριά δέν 'πάρχουνε, γρόσια δὲ δανείζονται,
μόνε λιβάνι καὶ κερί καὶ καθαρὴ ψυχούλα!

Ἀνάλογη εἶναι ἡ ἀντίληψη, «καθ' ἣν ἐν τῇ κολάσει κρεμάται ἀπὸ τοῦ τραχήλου τοῦ ἁμαρτήσαντος τῆς ἁμαρτίας τὸ κυριώτερον ἀντικείμενον. Ἀπεικονίζεται ὁ μυλωνὰς ὁ καταχρώμενος τὸ ἄλευρον τῶν πελατῶν του κύπτων ὑπὸ τὸ βάρος τοῦ λιθαρίου τοῦ μύλου του, ὁ μπακάλης φέρων ἀπρητημένον ἀπὸ τοῦ τραχήλου τὸν λίθον ἢ τὴν ζυγόν, τὴν νενοθευμένην» (Ν. Γ. Π ο λ ί τ ο υ, ὅ.π., σ. 371. Πρβλ. Leon Heuzey, Les suplices de l'enfer, d'après les peintures byzantines, στὸ Annuaire de l'Association pour l'encouragement des etudes grecques 1871, σ. 116.

78. Ὅπως ὅποτε ἔχουν ὑπ' ὄψην τοὺς κείμενα ἐσχολογικὰ καὶ λαϊκὰ Ἀποκαλύψεις ποὺ περιγράφουν σκηνὲς ἀπὸ τὴν Κόλαση. Σὲ μιὰ τέτοια Ἀποκάλυψη τοῦ 15ου αἰῶνα ἀναφέρονται: «Ἐπῆρεν με ὁ ἄγγελος καὶ ἤγαγέν με, ὅπου κολάζονται οἱ ἁμαρτωλοὶ, καὶ εἶδον ἐκεῖ ποταμὸν πύρινον καὶ εἰς τὸ χεῖλος αὐτοῦ ἐκάθητο πλῆθος ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν. Καὶ λέγει μοι ὁ ἄγγελος: Οὗτοι εἰσιν οἱ ἐπίτορκοι, οἱ ἀδίκως ὀμνύουσιν, οἱ ψευδομάρτυρες, οἱ παρακαμπανισταὶ ... καὶ πάλιν ἔδειξέν μοι ὁ ἄγγελος τὸν σκόλλημα τὸν ἀκοίμητον ... ἐσκίασεν ἡ νεφέλη καὶ κατέβη ἡ ρομφαία ἡ ἀπειρος καὶ ἐφύσησεν οἱ ἀνεμοὶ ... καὶ ἐπιπτον οἱ ἁμαρτωλοὶ ὡς φύλλα ἀπὸ τῶν δένδρων (Anonymus Byzantinus, De Caelo et infernis Epistula, ἐκδ. L. Radermacher, 1972, σ. 19-20).

79. Κ. Χ α τ ζ η ι ω ἀ ν ν ο υ, Αἱ παραστάσεις, ὅ.π., σ. 299.

Εἰκ. 3. Ὁ Ζυγὸς τῆς Δικαιοσύνης

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Εἰκ. 4. Ὁ Ζυγὸς τῆς Δικαιοσύνης. Μονὴ Ευροποτάμοις Ἀγίου Ὁρους, 1783

Στὴν ἴδια κατηγορία ἀνήκουν οἱ χαντζήδες καὶ οἱ ταβερνιάρηδες — οἶνοπώλες — κάπηλοι ποὺ πουλοῦσαν κρασί λιγότερο ἢ νερωμένο. Εἶναι χαρακτηριστικὲς οἱ αἰτιολογήσεις τῶν ποινῶν ποὺ συνοδεύουν τὶς εἰκονογραφήσεις τῆς Δευτέρας Παρουσίας⁸⁰.

Ἐκτὸς ὥστόσο ἀπὸ τῆ Μέλ्लουσα Κρίση ἡ λαϊκὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν τιμωρία τῶν παραζυγιστῶν θεωρεῖ ἤδη καταδικασμένους τοὺς παραβάτες. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψη αὕτῃ «ὁ σκάθρος ἦταν ψωμάς. Ἀλλ' εἶχε τὰ ζύγια τοῦ ξίκικα, γι' αὐτὸ καταδικάστηκε νὰ κάνῃ ψωμιὰ ἀπὸ κάβαλλα» (= κοπριά)⁸¹.

Ἡ ἔννοια τῆς ζυγαριᾶς (παλάντζα, ζύγι, ζύι) ἔχει ταυτισθεῖ στὴ λαϊκὴ σκέψη σὲ μεγάλο βαθμὸ μὲ ἐκείνη τῆς Δικαιοσύνης, εἴτε αὕτῃ ἀπονέμεται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους εἴτε ἀπὸ τὸν Θεό. (Εἰκ. 3, 4). "Ἐτσι ἀναφέρεται σὲ ἐγγραφα, «ἡ πελάντζα τῆς Δικαιοσύνης»⁸² μὲ τὴν ἔννοια τῶν δικαστικῶν ἀρχῶν, ἐνῶ ὁ πάπας χαρακτηρίζεται στὸ «Χρονικὸν» τοῦ Μαχαιρᾶ «τῶν χριστιανῶν ἡ βοήθεια, τὸ ζύγιν τῆς Δικαιοσύνης»⁸³. Σὲ χειρόγραφο τοῦ Πατριάρχῃ Καλλινίκου τοῦ Δ' ἀναφέρεται ὅτι «μὲ τὸ ζύγι τῆς γνώσεως ἦτανε ζυγιασμένα» ὅσα περιέχονταν σὲ συγκεκριμένο βιβλίο⁸⁴, ἐνῶ σὲ κυπριακὸ τραγούδι λέγεται:

Ζύνι βαστῶ στὸ χέριν μου τῆς δικαιοσύνης,
καὶ νὰ ζῶσῶ τί καμῶς καὶ ἐσὺ νὰ μὲν ᾄμεινῃ⁸⁵.

Ὁ Θεὸς βεβαίως «κρατᾷ τὴ ζυγαριὰ καὶ τὸ νεῦνόν ζυγίζει.

Σ' ἄλλους ζυγίζει μάλα καὶ σ' ἄλλους ζυγίζει ἀσήμε,
στοὺς νέους, ποὺ φεύγουν ἀκλήροι στάχτη καὶ κεραμίδι»⁸⁶.

Τὸ παράπονο ποὺ ἐκφράζει τὸ παραπάνω μοιρολόι γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο ἀδίκης κρίσης ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ στηρίζεται σὲ ἀνθρώπινα πρότυπα ζυγιστῶν, μὲ βάση

80. Χ α τ ζ η ι ω ἄ ν ν ο υ, Αἱ παραστάσεις, δ.π., σ. 293 καὶ Ἀ ν. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, Βυζαντικά μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλάδος, τ. 9 (1961), σ. 52-53. Θεοχ. Προβατάκης, ὁ Διάβολος, Θεσ/νίκη 1980, σ. 154 κ.ἐξ. Ἰδιαίτερα βλ. Σταύρου Ν. Μαδερᾶκη, Ἡ Κόλαση καὶ οἱ ποινὲς τῶν κολαζομένων, Ὑδωρ ἐκ Πέτρας, ἐτ. 2, τεύχ. 3-4, (1979), σ. 74, ὅπου καὶ παραπομπὲς στὶς σελίδες τῆς μελέτης, ποὺ ἀναφέρονται στὸν παραζυγιστὴ.

81. Ν. Γ. Πολίτου, Παραδόσεις, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1904, ἀρ. 354, σ. 194. Πρβλ. Παντ. Πρεβελάκη, Ὁ ἥλιος τοῦ θανάτου (ἐκδ. Βιβλιοπωλείου Ἑστίας), σ. 64.

82. Γκίνης, Περίγραμμα, σ. 567.

83. Χρονικὸν Μαχαιρᾶ (ἐκδ. R. Dawkins) 1, 332. Πρβλ. Ἀναγνωστόπουλος, Ἑσχατολογία, δ.π., σ. 323.

84. ΙΑ, ἀρ. 728, σ. 11.

85. Βλ. πρόχειρα Ἀναγνωστόπουλος, Ἑσχατολογία, δ.π., σ. 323.

86. ΙΑ, ἀρ. 962, σ. 38 (Πελοπόννησος).

τὰ ὅποια πιστεύεται εὐρύτερα ὅτι «ἔχ' κι οὐ Θεὸς ζ'γαριὰ μπακάλ'»⁸⁷. Ὡστόσο, ἡ δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ ταυτίζεται ὄχι τόσο μὲ τὸν τρόπο πού γίνεται τὸ ζύγισμα, ὅπου φυσικὰ ὑπεσέρχεται ὁ ἀνθρώπινος παράγων, ὅσο μὲ τὴν ἀπόλυτη ἔννοια τοῦ μέτρου ἢ τῆς ζυγαριᾶς ἢ τοῦ κανταριοῦ, ὅπως φαίνεται κυρίως ἀπὸ τὰ αἰνίγματα καὶ τίς παροιμίες, στὰ ὅποια χαρακτηρίζεται ὡς «πρωτόγερος»⁸⁸ ἀλλὰ καὶ «Θεὸς κ' εἶμαι κι ἅγιος κ' εἶμαι / κι οὐλ' πιστεύ' ν' ἐμέ»⁸⁹.

«ἄγγελος ἀκράτος, νυχοποδαράτος,
περπατεῖ καὶ κρίνει τὴ δικαιοσύνη»⁹⁰

καὶ

«ἀετὸς καυχᾶται μακροποδαράτος,
δίκαια κρίνει καὶ δικαιοσύνην ζητεῖ»⁹¹.

καὶ

«ἄνθρωπος νυχάτος, καντσουποδοράτος,
περπατᾷ καὶ κρίνει τὴ δικαιοσύνη»⁹².

ἢ

«ἄλογο βαρβάτο, κοντροροβιθάτο,
πορπατεῖ καὶ κρίνει τὴ δικαιοσύνη»⁹³.

Ἐξάλλου, «τὸ καντάρι δὲν ντρέπεται οὐτὲ πόντα οὔτε σένα»⁹⁴, ὅπως καὶ «τὸ καντάρι οὔτε τὸν ἄρχοντα ντρέπεται οὔτε τὴν φανταρὰ λυπάται»⁹⁵ ἢ «τὸ καντάρι δὲν ντρέπεται κανέναν»⁹⁶.

87. ΙΑ, ἀρ. 759, σ. 192 (Στερ. Ἑλλάδα).

88. ΙΑ, λ.

89. ΙΑ, ἀρ. 687 Β, σ. 541 (Μακεδονία). Πρβλ. Π. Μελενοφρύδου, Ἡ ἐν Πόντῳ ἐλληνικὴ γλῶσσα, σ. 113. Πρβλ. τὸ βυζαντινὸ αἰνίγμα:

δίκαιος εἰμὶ καὶ δίκαιον ἀκρότης

ἔξ τὰ σκέλη μου, κἄνπερ οἱ πόδες δύο (Φ. Κουκουλές, ΒΒΠ, Β', Ι, σ. 250).

90. Σπυρ. Λάμπρου, Δημῶδη αἰνίγματα, Νεοελληνικά Ἀνάλεκτα (Φιλολ. Σύλλ. «Παρνασσός»), τ. Α' (1871), σ. 234.

91. Δημητρίου Γουζέλη, Γνωμικά, ἐν Ναυπλίῳ 1836, σ. 207. Ἀλλὰ καὶ «δαίμονας νυχάτος περπατεῖ καὶ κραίνει τὴ δικαιοσύνη» (Βασ. Κωτσιῶρη, Λαογραφικὰ αἰνίγματα, ἐφ. «Θεσσαλικὸν Μέλλον», Ἀθῆναι, ἐτ. Θ' (1955-56), ἀρ. 212, σ. 2.

92. ΕΦΣΚ, τ. Γ' (1877), σ. 205. Συνήθως «πετεινὸς νυχάτος, νυχοποδαράτος» (ΙΑ, ἀρ. 1053, σ. 512) ἢ «πετεινὸς πετειναράτος καὶ νυχοσιγκελλάτος» (Κανελλάκη, Χιακὰ Ἀνάλεκτα, σ. 181).

93. Κανελλάκη, Χιακὰ Ἀνάλεκτα, ὁ.π., σ. 168.

94. ΚΑ, ἀρ. 1458, σ. 77 (= ΙΑ, ἀρ. 448, σ. 77). Ἀλλὰ καὶ «τῆς ἀλεπούς ἡ νουρά καὶ τοῦ λύκου τὰ νύχια / ποὺ πᾶν σ' ἔλα τὰ χέρια καὶ λένε τὴν ἀλήθεια» (Κ. Παπαϊωαννίδου, Αἰνίγματα ἐπιχωριάζοντα ἐν Σωζοπόλει τῆς Βορείου Θράκης, Θρακικά, τ. 2 (1929), σ. 177, ἀρ. 57) ἢ «τοῦ μπουφου τὸ κεφάλ', ἡ οὐρά τῆς ἀλεπούς κι τοῦ λύκου τὰ νύχια» (ΙΑ, ἀρ. 687, σ. 541).

95. ΙΑ, ἀρ. 387, σ. 646.

96. ΚΑ, ἀρ. 2268, σ. 614. Πρβλ. ΙΑ, λήμμα καντάρι.

Με την τελική καθιέρωση και εφαρμογή του ένιαίου μετρικού συστήματος στον αιώνα μας (όριστικά το 1959 στην Ελλάδα) και την ολοένα ακριβέστερη προσέγγιση των απόλυτων μεγεθών ο συμβολικός χαρακτήρας των μετρήσεων αποκτά μεγαλύτερη σημασία, καθώς η έννοια της δικαιοσύνης εξαρτάται ολοένα από πιο λεπτές ισορροπίες, για τις οποίες δεν αρκοῦν πλέον ούτε οι συμβατικές ζυγαριές ακριβείας ούτε, κυρίως, οι έσχατολογικοί προληπτικοί μηχανισμοί τιμωρίας με την συνδρομή σκηνών κολαστηρίου στην μετά θάνατον και τη μέλλουσα ζωή.

SUMMARY

Measures and Measuring: Symbolism and Reality

by Aikaterini Polymerou Kamilaki, Ph. D.

Owing to the fact that Measuring doesn't concern only commercial exchanges between people, but based on the satisfaction of every-day needs in exchanging goods, it touches on human relationships and institutions, like injustice and justice, punishment of out-laws within human or divine justice, the people's beliefs about the symbolic meaning of measuring have been connected with the rendering of justice in this life as well as in life after death.

Simultaneously, measuring as an accurate estimate of the goods offered by God (fruits, animals), but also of people, is considered by public opinion as a crime. The meaning, therefore, of measuring and of accurate counting lead to the creation of a number of relevant preventive and superstitious habits of the people. The references to transgressions in the subject of counting and the efforts to take measures that protect the interested parties from potential breaking of the rules, reveal the existence of the problem in all organised societies. The adulteration of measuring and the injustice that results from their use, is mentioned as a moral command in the Bible and is addressed to everybody. In rural societies, where the basic unit of defining self-sufficiency is the need for the survival of family members, measuring is surrounded by a series of superstitions, that echoes primitive beliefs and symbolisms. Weighing the human body to determine its weight precisely, is

used on certain occasions and has a symbolic character. The measuring of the length of the human body or of its members, has almost always a symbolic or magical meaning. A thread or a tape that mathes the perimeter of a certain person's head, can be placed on the icons of a saint for healing reasons (headaches etc.), since it's believed to represent the patent.

Extremely interesting are the popular beliefs about life after death, that concern those who in this life break the rules or social justice and conduct. The first «Zygostasia» (= the weighing of the soul), known in populations of the East and Eastern Mediterranean from antiquity, is done by placing the balance close to the near - dead. The second step is the New Judgement, where the miller who steals while weighing the wheat or flour of the poor farmer, the *parazygiastis*, or *parakambastis*, who steals his share, the *paralaklastis*, who transposes the boundaries of his field at the expence of his fellow-partner, are severely punished, usually eternally obligated to carry the instruments of their sin in Hell, nearby the common thieves, money-lenders and murderers, but also near the violators of moral rules, such as the whore, the perjurer, the false witness, the eavesdropper, the woman «that averts the infants» etc. The popular painters, when depicting such horrible tortures, on one hand satisfied the almost always insatiable between the faithful ones feeling of justice and punishments of transgressors in terrestrial life, and on the other hand offered education in order to lead people to avoid such offences for fear of the after death punishment. Thus, the notion of the balance (*palanza*, *zygi* etc.) has been largely identified with that of justice, whether it is rendered by people or by God.